

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.2.117>

MƏŞRUTƏ İNQİLABI DÖVRÜNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASININ MİLLİ İDEYA VƏ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏYƏ TƏSİRLƏRİ

Nicat MƏMMƏDOV

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, dosent
E-mail: nicatmk@mail.ru*

Daxilolma tarixi: 15.08.2025

Düzəliş tarixi: 13.10.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 22.10.2025

XÜLASƏ

Məşrutə inqilabı dövrü Cənubi Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi, ictimai və mədəni həyatında dərin dəyişikliklər başlatdı və milli kimlik şüurunun formalaşmasında mühüm mərhələyə çevrildi. Bu dövrdə ədəbiyyat təkə bədii yaradıcılıq sahəsi olmayıb, həm də xalqın milli hüquqlarının müdafiəsi, zülmə qarşı intellektual müqavimət və siyasi oyanış üçün effektiv ideoloji vasitəyə çevrildi. Sərraf, Mir Əbdülhüseyn Xazin və Səid Səlmasi kimi şairlər müxtəlif poetik formalar vasitəsilə xalqı oyanışa çağırır, istibdada qarşı mübarizəni təbliğ edir və milli kimliyin qorunmasını ön plana çəkirdilər. Onların şeirlərində dini motivlər, mənəvi dəyərlər, sosial ədalət axtarışı və milli ləyaqət anlayışı bir-biri ilə vəhdət təşkil edirdi; bu isə cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün yeni düşüncə modeli yaradırdı.

Xalq arasında geniş yayılan inqilabi folklor nümunələri və Səttarxan kimi qəhrəmanların obrazları poeziyada ideoloji dayaq nöqtəsi rolunu oynayırdı. Bu folklor və poeziya sintezi xalqın öz tarixi rolunu anlamağa, azadlıq uğrunda mübarizənin ümummillə xarakter almasına xidmət edirdi. Səttarxanın qəhrəmanlığı sadəcə siyasi simvol deyil, həm də milli kimliyin və azadlıq düşüncəsinin poetik təəcəssümü kimi təqdim olunurdu. Bu dövrün ədəbiyyatı yalnız çağırış üslubu ilə deyil, həm də cəmiyyətin psixoloji durumunu, zülm və ədalətsizliyə qarşı daxili üsyanını ifadə etməsi ilə seçilirdi.

Beləliklə, Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı həm milli ideologiyanın formalaşmasında, həm də azadlıq mücadiləsinin ictimai əsaslarının qurulmasında mühüm rol oynadı. Şairlərin fikri fəaliyyəti nəticəsində poeziya milli özünüdərk, mədəni dirçəliş və siyasi şüurun yüksəldilməsi üçün əsas platformalardan birinə çevrildi. Bu yazılı miras bu gün də milli kimliyin öyrənilməsi və tarixi proseslərin anlaşılması baxımından əvəzsiz mənbə olaraq qalır.

Acar sözlər: fəlsəfi, ictimai-siyasi, Cənubi Azərbaycan, Məşrutə, düşüncə, milli-mənəvi, özünüdərk, demokratik

ВЛИЯНИЕ ПОЭЗИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА НА НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИДЕИ И ФИЛОСОФСКУЮ МЫСЛЬ В ПЕРИОД КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Ниджат МАМЕДОВ

*Доктор философии по философии, доцент,
Института Философии и Социологии НАНА,
Ведущий научный сотрудник. Азербайджан.
E-mail: nicatmk@mail.ru*

Дата поступления: 15.08.2025

Дата исправления: 13.10.2025

Дата утверждения к публикации: 22.10.2025

АННОТАЦИЯ

Период Конституционной революции стал одним из наиболее значимых этапов в истории Южного Азербайджана, когда общество столкнулось с масштабными политическими и социальными преобразованиями. Эти процессы привели к формированию нового уровня национального самосознания, а литература данного времени стала центральным инструментом идеологической борьбы и духовного пробуждения. Южноазербайджанские поэты — Сарраф, Мир Абдулхусейн Хазин, Саид Салмаси и другие — использовали художественное слово для выражения протеста против тирании, осуждения деспотизма, призывов к свободе, а также для продвижения идей национальной независимости и прав народа. Их стихи объединяли религиозно-нравственные ценности с общественными идеалами справедливости, сопротивлением угнетению и стремлением к национальному достоинству.

Важную роль играли и народные произведения, в особенности фольклор, посвящённый героическим фигурам — прежде всего Саттархану. Эти поэтические образы укрепляли связь между литературой и массовым сознанием, формируя коллективную память, основанную на представлениях о сопротивлении, свободе и достоинстве. Благодаря этому литература функционировала не только как эстетическая сфера, но и как политический и воспитательный инструмент, способствовавший консолидации общества вокруг национальных целей.

Таким образом, литература Южного Азербайджана эпохи Мешруты стала ключевым фактором развития национального движения, формирования политической культуры и укрепления идей общественной свободы. На основе этих произведений можно проследить, как художественное творчество превращается в мощный ресурс исторической памяти, социального единства и национального самопознания.

Ключевые слова: философский, общественно-политический, Южный Азербайджан, Машрута, Мысль, национально-духовный, самосознание, демократическая.

THE INFLUENCE OF SOUTH AZERBAIJANI POETRY ON NATIONAL IDEALS AND PHILOSOPHICAL THOUGHT DURING THE CONSTITUTIONAL REVOLUTION

Nijat MAMMADOV

*Doctor of Philosophy in Philosophy, Associate Professor,
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,
Leading Researcher. Azerbaijan
E-mail: nicaatmk@mail.ru*

Date of submission: 15.08.2025

Date of revision: 13.10.2025

Date of acceptance for publication: 22.10.2025

ABSTRACT

During the Iranian Constitutional Revolution, South Azerbaijan underwent substantial political, social, and cultural transformations, which dramatically accelerated the formation of a modern national identity. Literature became not merely an artistic discipline but a central ideological and intellectual engine of resistance and awakening. Poets such as Sarraf, Mir Abdulhossein Khazin, and Said Salmasi articulated the people's dissatisfaction with tyranny, exposing the injustices of despotism and calling for freedom, dignity, and national revival. Their works combined ethical teachings, spiritual symbolism, and nationalistic ideals, forming a unified literary discourse that resonated with both the educated elite and the general population.

Revolutionary folk poetry, especially verses celebrating the heroism of Sattar Khan, further strengthened collective identity and mobilized public sentiment. The poetic portrayal of such figures offered a shared symbolic language through which people could understand their struggle and articulate their aspirations for justice and autonomy. Thus, literature acted simultaneously as a cultural archive, a political manifesto, and a social catalyst.

Consequently, the South Azerbaijani literary movement of the Constitutional era played a decisive role in shaping political consciousness, reinforcing national identity, and promoting a culture of resistance against oppression and assimilation. These texts remain valuable historical documents that illuminate the intellectual foundations of national liberation movements and continue to serve as sources of cultural memory and scholarly inquiry.

Keywords: *Philosophical, socio-political, South Azerbaijan, Mashruta, Thought, national-spiritual, self-awareness, democratic.*

Giriş

Cənubi Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. XX əsr Cənubi Azərbaycan xalqının tarixində ən keşməkeşli dövrlərdən biridir. Cənubi Azərbaycanda bu əsrdə bir neçə dünya əhəmiyyətli hadisə baş vermiş, İrandakı bütün azadlıq hərəkatları başlanğıcını məhz bu ölkənin tərkibində olan Azərbaycandan götürmüşdür. Səttarxanın lideri olduğu Məşrutə inqilabı (1906-1911), Ş.M.Xiyabani hərəkatı (1919-1920), S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Demokratik Hökuməti (1945-1946), nəhayət 1978-ci il İran İslam İnqilabı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bir sıra hadisələr ictimai-fəlsəfi fikrin istiqamətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb oldu. Məhz bu hərəkat və inqilablar sayəsində ictimai fikirdə, ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada milli şüurun inikası özünü qabarıq şəkildə göstərməyə, milli kimlik uğrunda mübarizə məsələsi o dövrün bütün yaradıcılıq sahələrinin əsas mövzuları arasında əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Məhz bu səbəbdən də XX əsrin ortalarına qədər İranda müsəlman milləti deyilən bir məfhum daha çox işlənmiş, azərbaycanlılar da özlərini iranlı və müsəlman milləti hesab etmişlər. Ona görə də onların müsəlman millətinin kimliyi uğrunda mübarizəsini, əslində Azərbaycan millətinin milli kimlik uğrunda mübarizəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

Məşrutə dövründə Cənubi Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikri və milli şüur

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi, fəlsəfi, ədəbi-bədii, nəzəri-estetik düşüncə tərzini öz fərqli çalarları ilə diqqət çəkir.

Məlum olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan “Gülüstan” (1813) və “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən sonra İranın tərkibində qalmış və bu günə qədər müstəqil dövlət quruluşuna malik deyil. Cənubi azərbaycanlılar türk olsalar belə, İran vətəndaşları olduqlarından özlərini daha çox iranlı hesab edirlər. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, “İranın tərkibində yaşayan azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində başlamış, XX əsrin 20-ci illərinin ortalarına qədər sosial-iqtisadi proseslərin təbii axarının nəticəsi olaraq, ölkədə hakim millətçilik siyasətinin formalaşmadığı bir şəraitdə davam etmişdir” (Mustafayev V., 1991, s.176). İngilislərin himayəsi ilə milliyətcə fars olan Rza xanın hakimiyyətə gəlib türk mənşəli Qacarların hakimiyyətinə son qoymasından sonra vəziyyət dəyişmiş, milli zülm siyasəti güclənmiş, Azərbaycan türklərinə qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilərək azərbaycanlılar əzizlən millət vəziyyətinə salınmışdır. “Əsrin əvvəllərində, Məşrutə hərəkatı dövründə İranda azərbaycanlılara verilən nisbi azadlıqlar Rza şah Pəhləvi hakimiyyəti illərində tamamilə onların əlindən alınmış, Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının çapı tam qadağan olunmaqla bərabər, Azərbaycan dilində tamaşalar göstərmək, məktəblərdə ana dilində danışmaq da qadağan edilmiş, hətta türk mənşəli toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi kütləvi hal almış, ən acınacaqlısı, hətta yeni doğulan körpələrə Azərbaycan adlarının verilməsinə maneələr törənmişdir” (“Yoldaş”, 1979, s.94).

Belə bir qarışıq zamanda, təbii ki, ictimai-fəlsəfi fikrin əsas təmsilçisi olan anadilli ədəbiyyatın da inkişafına ciddi əngəllər törənmiş, buna baxmayaraq ədəbiyyat, ədəbiyyatın ən aktiv qolu olan poeziya həm Azərbaycan, həm də fars dilində inkişaf etmiş, milli kimlik və milli şüur məsələsi, əsasən, poeziya vasitəsi ilə inkişaf etdirilərək unudulmağa qoyulmamışdır.

Rusiyanın və Avropanın tarixində bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olan 1905-ci il Birinci Rus İnqilabı Şərqi dövlətlərində, xüsusilə İranda da azadlıq uğrunda mübarizə ilə yanaşı, ictimai fikirdə və ədəbiyyatda milli kimlik məsələsinin ön plana çıxmasında mühüm rol oynadı. Bu inqilabın aşkar təsiri ilə İranda baş vermiş və əsas liderləri azərbaycanlılar olan Məşrutə inqilabı (1905-1911) İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da əhalinin siyasi fəallığının artmasına, ölkədə demokratik ideya və fikirlərə marağın kifayət qədər güclənməsinə səbəb oldu. Məşrutə hərəkatının başlanması ərəfəsində Tehranda demokratik düşüncəli, əsasən, Qərbyönümlü ziyalıların təşəbbüsü ilə “İnqilab komitəsi”, “Maarif əncüməni”, Təbrizdə “İctimaiyyun-amiyun” (“Sosial demokrat”) kimi ictimai təşkilatlar (1906) yaradıldı. Bu təşkilatların başlıca məqsədi həmin illərdə

mövcud quruluşa, şahlıq rejiminə qarşı artmaqda olan narazılığı vahid bir məcraya yönəltmək, monarxist bir ölkədə demokratik qanunlara söykənən müəyyən islahatlar aparmaqdan ibarət idi (Aghamoghlanov H., 2025, s.80). Mərhələ-mərhələ şiddətlənən, hakimiyyətin dəyişilməsi məsələsini gündəmə gətirməsə də, qanunların təzələnilib zamanın və insanların vəziyyətinə uyğun bir şəkə gətirilməsi uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxıb adı tarixin səhifələrinə qızıl xətlə yazılan Məşrutə inqilabından. çəkinərək məcburiyyət qarşısında qalan Müzəffərəddin şahın Konstitusiyanın (Qanuni-əsas) qəbul edilməsi və Şura Məclisinin (Parlament) çağırılması barədə fərmanlar verməsi İranın və Cənubi Azərbaycanın tarixində o dövrə qədər görünməmiş, analoqu olmayan hadisələr idi. Həmin illərdə Azərbaycanı idarə edən Müzəffərəddin şahın oğlu, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə fərmanların Azərbaycanda icra olunmasına mane olsa da, istəyinə çata bilmədi. Məhz Məhəmmədəli Mirzənin bu anti-insani və anti-humanist addımlar atması hərəkətin Təbrizdən başlayaraq, yenidən baş qaldırmasına, kütləvi hal almasına və bütün İrana yayılmasına səbəb oldu. Çox keçmədi ki, lideri Səttarxan olan Təbriz məşrutəçiləri Məhəmmədəli Mirzə və onun havadarlarına tarixi bir dərs verərək, qadağaları aradan qaldırmağa müvəffəq oldular və Məşrutə inqilabının qələbə sorağını bütün İrana və dünyaya yaymağa müvəffəq oldular.

Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra (1906) şahlıq taxtına oturan Məhəmmədəli şah Qacarın ilk işlərindən biri atasının xalqın tələbi ilə verdiyi fərmanları ləğv edib Məşrutəni bələkdə ikən boğmaq oldu. Onun əmri ilə Tehrandə məclis topa tutuldu, Məlikül-Mütəkəllim kimi vətənpərvər, demokratik düşüncəli ziyalıların bir çoxu ya faciəli şəkildə öldürüldü, ya da vətəninə tərkməyə məcbur oldu. Yeni, uğursuz, haqqında heç də yaxşı fikirlərin olmadığı Məhəmmədəli şahın insan adına ləkə gətirən hərəkətlərindən sonra qəhrəman Azərbaycan xalqı yenidən ayağa qalxaraq Səttarxanın (Sərdari-milli) və Bağırxanın (Salari-milli) rəhbərliyi ilə qan içində çabalamaqda olan Məşrutəni qanları və canları bahasına qorudu, şahı və onun ətrafını iflic vəziyyətinə saldı.

Məşrutə dövrü ədəbiyyatı və milli kimliyin poetik təzahürü

Məlum olduğu kimi, o dövr ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin əsas təmsilçisi olan ədəbiyyat, bədii söz nə qədər fərdlər tərəfindən yaradılsa da, cəmiyyətin, toplumun həyatında, əxlaq və mənəviyyatında baş vermiş hadisələr ictimai-ədəbi fikirdə əksini tapır və real həyatda baş verən hadisələrsiz ötüşə bilmir. Bu mənada Məşrutə dövründə Cənubi Azərbaycanda yaranmış ədəbiyyatın ictimai-fəlsəfi təhlili bizi belə bir mənərə ilə qarşılaşdırır ki, “Məşrutə dövründə ədəbiyyat xalq hərəkətinin salnaməsi, dövrün bədii təfəkkürünün inkişafının, ictimai hiss və həyəcanlarının güzgüsü olmuşdur” (Müciri C., 1990, s.35).

Məhz bu baxımdan da Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ictimai-siyasi fikri bədii ədəbiyyatın əksər nümunələri olan poetik forma və janrlarda yaranmışdır. Məşrutə inqilabının ən radikal qüvvəsi olan Cənubi azərbaycanlılar, xüsusilə Təbriz camaatı arasında inqilabi poeziya çox populyar idi. Bu illərdə istər Azərbaycan dilində, isitərsə də fars dilində meydana gələn poetik əsərlərdə əsas mövzuları yeni ictimai-siyasi baxışlar, milli dəyərlərin təbliği, millətə səadət və insansevərlik, vətənpərvərlik, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış motivlər təşkil edir. Həmin illərdə yazıb-yaratmış H.R.Sərraf, S.Ə.Gilani, S.Səlməsi, M.C.Məşuf, M.Ə.Xazin, B.Abbaszadə, M.M.Şəbüstəri və başqalarının yaradıcılıqlarında yuxarıda qeyd etdiklərimiz çox aydın şəkildə öz dolğun fəlsəfi-poetik əksini tapmışdır.

Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, “XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bir sıra müsəlman ölkələrində xalqların milli mənsubiyyəti ilə dini əqidələri eyniləşdirilir, “İslam milləti” kimi ifadə işləndirirdi” (İbrahimov M., 1990, s.14) ki, Cənubi Azərbaycanda da vəziyyət qeyd olunduğu kimi idi. Təbii ki, özlərini iranlı, İran dövlətinin vətəndaşı hesab edən şairlər milli kimlik baxımından iranlı kimi çıxış edir, milli kimliyin komponentləri onların yaradıcılığında da iranlı, İran vətəndaşı olaraq əks olunurdu. Bu əsərlərin əksəriyyətində din, əqidə, adət-ənənə, tarixi keçmişin xatırlanması müşahidə olunsa da, əsas mövzulardan ən başlıcasını azadlıq ideali, vaxtilə şöhrətli bir ölkə olan İranın hazırda çətin durumda olması və ümumi şəkildə “İslam milləti” kimi təqdim olunan İran azərbaycanlılarının milli kimlik komponentlərinin tərənnümü təşkil edirdi.

İrənin o zamankı ictimai-siyasi vəziyyətində və cəmiyyətdə gedən mübarizələr fonunda demokratik inqilabi ruhu gücləndirən, xalqın çoxdankı arzularını ifadə edən, onun azadlıqsevər bir xalq olduğunu, lakin hələ də qəflətdə qaldığını xatırladan şair şeirin ilk misraları ilə oxucusuna ərk və bir qədər də hiddətlə müraciət edərək deyir:

Ey milləti-İslam, oyan, vaxti-şəhərdir,
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən nə xəbərdir.
Dur, vaxti-səhərdir! (Sərraf, H. R., 1912, s.75).

Diqqət edilərsə, bu misralarla H.R.Sərraf təkcə vətəndaşları olan Cənubi azərbaycanlılara deyil, bütün dindaşlarına, Məhəmməd ümmətinə, İslam millətinə, ümumilikdə müsəlmanlara üz tutur.

Xatırlamaq yerinə düşərdi ki, şeirin yazıldığı dövrdə İranda yaşayan azərbaycanlılar özlərini ayrıca, əlahiddə millət yox, İrənin vətəndaşı və İrən milləti, daha geniş mənada müsəlman milləti hesab edirdilər. Bu mənada H.R.Sərrafın azərbaycanlılara deyil, bütün müsəlman millətinə xitabı tamamilə başa düşüləndir və əslində, bu müraciətdə müraciət obyektini kimi daha çox haqqı tapdanan, Tehranın mərkəzi hökumətindən asılı vəziyyətdə olan Azərbaycanlıdır. “Qafil düşübən dinini dünyaya satıbsan!” nidası ilə həmvətən və həmdinlərini qəflət yuxusundan ayıldırıb öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağıran böyük humanist bəzən canından artıq sevdiyi milləti ittiham etməkdən belə çəkinmir, onun yatmasının ölümdən də betər olduğunu alovlu sətirlərlə bəyan edir:

Yatmaq belə olmaz, bu, ölümdən də betərdir,
Dur, vaxti-səhərdir! (Sərraf, H. R., 1912, s.75)

Göründüyü kimi, millətinin halına acıyan, vətəndaşların təcəddüd, inkişaf əsri olan XX əsrdən, əsrin əvvəllərində biri digərini əvəz edən dünyəvi hadisələrdən ibrət götürmədiyini, hələ də qəflət yuxusundan oyanmağa səy göstərmədiyini görəndə şair onları seçim qarşısında qoyur. Açıq kontekstdə onlara bildirir ki, düşdüyn əsarət, gerilik, korazehinlikdən, maarif və mərifətsizlikdən qurtarmaq üçün qapıldığı səfalət yuxusundan ayılmasın, xaricilər bir yana, həmsəyələrin də səni tapdalamaqdan çəkinməz. Haqlı olduğunu bilə-bilə zülmün qarşısında qolu bağlı qul kimi boyun burduqca, həqiqətdən uzaqlaşır xəyallara qapıldıqca, birləşib zalıma qarşı üsyan etmədikcə, aqibətin bugünkündən daha pis, vəziyyətin pis olacaq. Çünki zaman sən düşündüyün zaman deyil. Dünyanın əksər xalqları ayağa qalxaraq, azadlığını tələb etdiyi bir vaxtda “hamı yatmışların oyanıb öz eybini qandığı belə bir tarixi məqamda hər kimsə yatsa, qanı hədərdir”.

Şair çox yaxşı görür, hiss edir və başa düşür ki, müraciət etdiyi kütlə hələ də oyanmaq, haqqını tələb etmək üçün mübarizə meydanına atılmaq fikrində deyil. Odur ki, əsəbi bir tonda, bir qədər də həsədlə milli kimlik, azadlıq uğrunda mücadilə edən digər millətləri, ad çəkməsə də, daha doğru anlamda avropalıları onlara nümunə göstərir və beləliklə, əvvəlki çağırış indi sərt bir sarkazmla əvəzlənir:

Sən yat, qoy olar dursun, olar çünki bəşərdir! (Əhməd, V., 2014, s.75).

Düşünürük ki, müəllifin milli oyanışa xidmət göstərmiş bu şeiri milləti qəflətdən həqiqətən ayılmaq istəyən H.R.Sərrafdan sonrakı Cənubi Azərbaycan şairləri üçün də bir nümunə olmuş, onlar qələmin və sözün gücü ilə millətə, milli şüurun oyanışına və milli kimliyin dərkinə xidmət etməyi əsas ictimai məramları hesab etmişlər.

Məşrutə dövrü ictimai-fəlsəfi fikrinin əsas təbliğatçısı olan ədəbiyyatın bir sıra poetik nümunələri, milli dirçəlişin, xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi olduğundan, milli ruhlu, inqilabi mövzulu şeirlər camaat içərisində tez yayılır, bir çox hallarda, müəlliflərinin adları belə xalqın yadından çıxır, onlar az qala folklor nümunələri hesab olunurdu. Belə poetik nümunələrin əksəriyyətinə Səttarxan və xalq azadlığı tərənnüm olunur, mürtəcelər lağa qoyulur, lənətlə yad edilirdilər.

Belə müəllifi unudulmuş şeirlərin birində oxuyuruq:

Səttarxan geyib qərəni,
Bağlayıb bəndi-bərəni,
Qoymur kənardan gələni,

Bərəkallah, qəllac oğlan,
Məşrutəyə fərrac oğlan!
(Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2013, s.47).

Dovrün məhz belə nümunələrdə inqilabi əhvali-ruhiyyə daha qabarıqdır, şahlıq üsuli idarəsinə qəzəb, qanlı döyüşlərdən qorxmamaq çağırışları ilə fərqlənir.

Bu illərdə meydana çıxan folklor nümunələrində Səttarxan vəsf olunduğu halda, Məhəmmədəli şah və Azərbaycana ögey gözlə baxan Tehran hakimiyyəti kəskin tənqid edilir və eyni zamanda, millətin öz milli kimliyinə sahib çıxmasının vacibliyi fikri də geniş təbliğ olunur.

Verdiyi sözə əməl etmək, söz qəhrəmanı yox, əməl qəhrəmanı olmaq Azərbaycan xalqına xas olan əsas milli keyfiyyətlərdəndir ki, bu məsələ ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı. Dövrün tanınmış mücahid şairlərindən olan və “Səttarxan hərəkatının müğənnisi” hesab edilən Mir Əbdülhüseyn Xazin (1873-1918) “Mücahid” adlı şeirində yazırdı:

Quru söz ilə vəfa toxumun əkmə, yersiz olur,
Bu toxuma qan ilə su verməsən səmərəsiz olur.
Mücahid olmagılən, olsan ol həbib kimi,
Mücahidi-həqq olan həqq yolunda sərsiz olur
(Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 1983, s.96).

Vətəndaşlarını “Qədəm bu dairəyə qoyma, qoysan eşqilə qoy” çağırışı ilə hüququ və azadlığı uğrunda mübarizəyə çağıran şair cəsarətlə və açıq şəkildə qeyd edirdi ki, “Nə şahdan çarə var biz millətə yaran, nə məclisdən” (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 1983, s.96). “Şahdan, millətin qanını zəli kimi soran əyan-əşrəfdən, dindən öz mənafeləri üçün istifadə edən ruhanilərdən Azərbaycan xalqına nicat yoxdur” fikrini əsərlərində tez-tez işlədən şair tam yəqinliklə bildirir ki, hər bir millət kimliyini başqa millətlərə isbatlamaq üçün, ilk öncə, azadlığını əldə etməli, onu sıxan, adi insani hüquqlardan məhrum edən istibdadın bünövrəsini sarsıtmaq üçün canından, qanından və malından keçməli, lakin haqqından, hüququndan, milli varlığından keçməməlidir.

Milli kimliyin inikası əksər şeirlərində bədii əksini tapan Səid Səlməsi Məşrutə hərəkatı dövründə inqilabi-ictimai fəaliyyəti, azadlıq mübarizəsində dönməz mövqeyi və heyrətamiz cəsarəti ilə seçilən qələm sahiblərindəndir. İyirmi iki illik qısa ömrünü millətinin milli şüuru və ictimai-siyasi fikrinin, özünüdərkinin oyanışına, dirçəliş və istiqlalına həsr edən, milli kimliyin əsas komponentlərindən biri olan “Vətən” obrazı əsərlərində mühüm yer tutur. Səid Səlməsi Məşrutə inqilabı illərində irticaçı ünsürlər milli-istiqlal mübarizəsinə mane olub pozuculuq fəaliyyətinə başlayanda Azərbaycan xalqının mübarizədən qalib çıxacağına əminliklə Təbrizi, Azərbaycanı tutduğu haqq yoldan döndərmək istəyən irticaçı qüvvələri ittiham edərək “İrşad” qəzetində “Müstəbidlərə” adlı kəskin bir şeir çap etdirir. “Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının qəhrəmanlıq, mərdlik ruhunu ustalıqla ifadə edən” (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 1983, s.95), müstəbidləri ifşa, hürriyyət, azadlıq aşıqlərini tərənnüm edən, zalımdan intiqam almağa ədalət divanının qurulacağı inamı onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

S.Səlmasının İran Məclisinə üzv seçilmiş Cənubi azərbaycanlı vəkillərə ünvanladığı və nikbin təəssüratlar əsasında yazdığı “Təhəssür” şeiri milli kimlik mübarizəsinin inikası baxımından böyük maraq doğurur.

“Milli kimliyin təhlükə altında qaldığını hiss edən müəllif ya üsyankar şəkildə onu daha kəskin formada üzə vurur və ya özünü qoruma (həm fərdi, həm də milli) məqsədlə yaradıcılığında ideyanın kodlarla ifadəsinə üstünlük verir” (Səlməsi S., 1907, s.5) ki, bu halı biz S.Səlmasının də əsərlərinin əsasını təşkil edir. Zülm və istibdada qarşı açıq protest kimi səslənən “Xəyali-mənfur” şeirində oxuyuruq:

Çəkil həyatımı tədhiş edən xəyal, çəkil!
Müdam nifrətə bais o həli-tənnazın.

Çəkil də qılma mənə şuxi-məşribanə nigah,
Səbati-əzmimi qırmaz o çeşmi-tənnazin (Səlməsi S., 1907, s.209).

Milli dilin və milli kimliyin ən mühüm daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, “bir çox hallarda, başqa dildə yazılan mətn öz milli kimliyi baxımından onu yaradan müəllifin milli kimliyinin daşıyıcısı olur” (Səlməsi S., 1907, s.10). Şeyrləri ilə milli şüurun formalaşmasında xidmətləri olan, əsərlərini, əsasən, fars dilində yazan Seyid Əşrəfəddin Gilaninin (1872-1934) də bir sıra əsərlərinə məhz bu baxımdan yanaşmaq lazımdır. Rəştdə farsca çap etdirdiyi “Nəsimi-şimal” qəzetində günün aktual problemlərini müzakirə obyektinə çevirən, müasir ictimai-fəlsəfi, milli və bəşəri məsələləri qabartmaqla milli kimliyin təbliğinə şair-vətəndaş töhfəsini verən, “Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərləri ictimai-siyasi satiranın və tənqidi realizmin gözəl nümunələri sayılan” (Hüseynov B., 1975, s.57-58). S.Ə.Gilaninin həmin illər yaradıcılığının araşdırdığımız problemlə bağlı məzmun və mündəricə baxımından ən seçkin şeyrlərindən biri “Təranəyi-zəfər” əsəridir.

On iki bəndlik və hər bəndin sonunda “Milləti-Təbriz, xuda yarınız!” misrası təkrarlanan bu şeir “Nəsimi-şimal” qəzetində dərc olunandan az sonra böyük romantik və mütəfəkkir şair Məhəmməd Hadi (1879-1920) tərəfindən çox böyük ustalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək “İttifaq” qəzetində nəşr olunmuşdur (Bax: “İttifaq” qəzeti, 26 fevral 1909-cu il, № 47).

Əgər H.R.Sərrafın məşhur müstəzadında “İslam milləti” deyilərək iranlılara, o cümlədən İranın vətəndaşları olan Cənubi azərbaycanlılara xitab olunurdusa, burda müraciət obyektini dəyişir. Məzmunundan görüldüyü kimi, şeir Təbriz inqilabına həsr olunmuşdur. Bu şeirdə Tehrandan mitinqləri yatırmaq üçün Təbrizə göndərilmiş şah ordusunu darmadağın edən və Azərbaycan xalqının milli kimliyinin daşıyıcıları olan Səttarxanın və Bağırxanın ətrafında birləşən Təbriz camaatı alqışlanır, onlar vətən bağını lələzərə döndərən, zülmün kökünü tar-mar edən, iranlıların adını bütün dünyada tanıdan qəhrəmanlar kimi vəsf olunur.

S.Ə.Gilani təbrizlilərə xitabən bildirir ki, təkəcə gilanlılar deyil, bütün iranlılar, o cümlədən isfahanlılar da sizinlə fəxr edir, sizdən ibrət alaraq, vətənlərini qorumaqdan etməkdən ötrü hər cürə fədakarlığa hazırdırlar.

S.Ə.Gilani Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərlərində fədailərin qanı və canı bahasına əldə olunmuş Konstitusiyayı və yeni təsis olunmuş Məclisi alqışlayır, bunlara millətin nicatı yolu, ümid yeri kimi baxırdı. Şairin “Qulaq asan kimdir”, “Ey vay, Vətən vay”, “Fatihə”, “Təsnif”, “Şəfa tapıb haçan vətən” və s. bu kimi şeyrlərində həmin illərin mübariz əhval-ruhiyyəsi açıq cizgilərlə görünməkdədir.

Əgər “Təranəyi-zəfər” şeirində irticaya qarşı azadfikirlilik ideyaları uğrunda döyüşən “Milləti-Təbriz” – Təbriz camaatı, Azərbaycan xalqı əsas müraciət obyektini kimi götürülürdüsə, Məşrutə inqilabının məğlubiyətindən sonra yazılan “Ey vay, Vətən vay” şeirində milli kimliyin əsas komponentlərindən olan Vətən bir obraz kimi götürülür və ona müraciət olunur.

XX əsrin ilk onillikləri dövrü ictimai-fəlsəfi fikirlərlə zəngin Cənubi Azərbaycan bədii yaradıcılığını təhlil edərkən akademik M.İbrahimov yazır: “Azad gələcəyə inam, zalımların əvvəl-axır məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib səhərin açılacağına sarsılmaz inam şairlərin ürəyinə xalq və vətən məhəbbətilə dolmuşdur və bu məhəbbətlə də nəsil-dən-nəsilə keçmişdir. Bəli, vətən eşqi, xalqa məhəbbət insanın fikrini hərəkatə gətirən, iradəsini möhkəmləndirən ecazkar qüvvədir və bu işıq saçan qüvvə cənub şairlərini ilhamlandırmışdır” (İbrahimov M., 1990, s. 24-25). Milli kimliyin bir çox komponentlərini özündə ehtiva edən bu sitatdan görüldüyü kimi, gələcəyə inam, xalqa məhəbbət, satqın şahlara və onların əlaltılarına nifrət həmin illərin poeziyasının əsas mövzularından olmuşdur.

Pesyan Təbrizinin “Marş”, Behiştəyi-Təbrizinin “Vətən”, Cəfər Xamneinin “Vətənə”, “Ümid fəlsəfəsi”, Təqi Rüşət Təbrizinin “Qadınlara xitab”, “Ey iranlı cavan” və s. bu kimi əsərlərdə dövrün ictimai-fəlsəfi tərənnümü, milli kimliyin bədii inikasını və milli kimlik uğrunda mübarizə çox böyük sənətkarlıqla öz həllini tapmışdır.

Şeyrlərini farsca yazan, “Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaratdığı Azərbaycan Demokratik Firqəsinin orqanı “Təcəddüd” qəzetinin görkəmli mühərrirlərindən biri olan” (Xamneyi C., 1983,

s.69) Cəfər Xamneyi XX əsrin ilk onilliklərində dünyada və İranda baş verən bir sıra qanlı, ictimai-siyasi hadisələri (Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada, İranda, Türkiyədə baş verən inqilablar və s.) nəzərdə tutaraq, yaşadığı əsri “Qanlı faciələr, vəhşət heykəli” (Xamneyi C., 1983, s.69) adlandırsa da, Ş.M.Xiyabani hərəkəti zamanı artıq bir filosof kimi Cənubi Azərbaycanda qanlı mənşənin günbəgün dəyişdiyini, könül quşunun vətənin şəninə kədərli nəğmələr qoşduğunu, hələ də darda olan millətin vəziyyətini nəzərə alıb vətəninin şir olsa da, qorxaq tülkü pəncəsində (burada qorxaq tülkü deyəndə İranın mərkəzi hakimiyyəti nəzərdə tutulur) qaldığına işarə edərək “Vətənə” adlı şeirində gözəl tərənnüm etmişdir.

Bunu qeyd etmək düzgün olardı ki, yeni ictimai-fəlsəfi fikirlərin təbliği zamanı xalqın özünüdərkində, milli-bəşəri dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında onun ədəbiyyatı mühüm rol oynayır. XX əsrin ilk onilliklərindəki şairlərin, o cümlədən Təqi Rüşfətın poetik irsinə bu prizmadan yanaşmaq lazımdır. Milli kimlik məsələsinin bədii təbliğinə Təqi Rüşfət Təbrizinin milli adət-ənənələrimizi tərənnüm edən “Novruz və kəndli”, hər cür ali hörmətlərə layiq olsa da, dünyada bir gün görə bilməyən qadınlara ünvanlanan “Qadınlara xitab”, vətəni cəhalət içində olan gənclərə xitabən yazılan “Ey iranlı cavan” adlı ictimai xarakterli şeirlərində də rast gəlirik.

Milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə baxımından “Ey iranlı cavan” şeiri daha xarakterikdir. Burda yaradılan “vətən oğlu”, “doğma vətən” obrazları bilavasitə problemin mahiyyəti ilə səsleşir. Azadlıq eşqi və gələcəyə inam hissi güclü olan şeirdə iranlı gəncə “Sabaha səsleşir hər an səni doğma vətənin”, - deyə müraciət edən şair ona şərəfli, şanlı tarixi keçmişini, ulu əcdadlarını da xatırladaraq yazır:

Qalx ki, xoşbəxtlik özü qarşına gəlmiş gülərək,
Qalx, düzəlt qamətini, meydana çıx Rüşfəmtək.
Zal kimi barmağını qoy kamana, sən oxu at,

Səsleşir, bax səni xoş günlərə indi bu həyat (Təbrizi T. R., 1983, s.162).

Dövrün ictimai-fəlsəfi baxışları, milli dil, məfkurə, milli kimlik məsələləri poeziyasında mühüm yer tutan ən qüdrətli şairlərdən biri, heç şübhəsiz ki, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəridir. O, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” – deyə C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və M.Ə.Sabir ruhunda şeirlər yazmaqla, yeni həyat, insani hüquqlar və demokratiya uğrunda mübarizə aparən yazıçıların ön cərgələrində inam və cəsarətlə addımlamışdır.

Mövzu və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Güney Azərbaycanda Sabir fəlsəfi məktəbini məharətlə, özünəməxsus tərzdə davam etdirən və özündən sonra bir məktəb yaradan M.Ə.Möcüz şeirlərinin demək olar ki, əksəriyyətində milli şüurun və milli kimliyin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan maarifi, mədəniyyəti və azadlıq ideyalarını təbliğ edir. O, elmsizlik, cəhalət və insani əzən zəmanədən, onun dövlət sistemi və qanunlarından acı-acı şikayətlənirdi. Böyük maarifçi, lirik və satirik olan Möcüz gerilikdən və əsarətdən qurtulmağın çarələri sırasında elmə, maarifə yiyələnməyi ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edirdi.

Millətin ictimai-siyasi və mənəvi inkişafında sənətin rolunu yüksək qiymətləndirən, bütün qüvvə və bacarığını onun xidmətinə yönəldən şairin qənaətinə görə xalqa fayda gətirməyən, onun məişətinin qaranlıq cəhətlərinə işıq salmayan söz və söz sahibi olan qələm yiyəsinin olması olmamasından yaxşıdır. Filosof şairin fikrincə, qələm insan cəmiyyətində bütün islahatları, çevrilişləri hazırlayan qüdrətli silahdır. Sözü, qələmin qüdrətinə dərin inam bəsləyən Möcüz qarşısına belə bir müqəddəs vəzifə qoymuşdu: xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq! Şeirlərinin birində o yazırdı:

Xalqı bidar eyləmək mümkündür mü xəbri-cəhldən?
Eylərəm bidar, Möcüz, qorxmasam icadidən
(Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2013, s.86).

“Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbəyə dildadə”, - deyə özünün milli varlığı və dili ilə fəxr edən, qələm yoldaşlarına “yaz anan təlim edən dildə!” şüarı ilə xitab edən Möcüz sənətini XX əsrin

ilk onillikləri Güney Azərbaycan, o cümlədən İran həyatının güzgüsü adlandırılanlar qətiyyənlərdir. Tədqiqatların birində deyildiyi kimi: “M.Ə.Möcüz... ilk dəfə olaraq, poeziyada İran sosial həyatının panoramasını yaratmağa, tutqun, boz-bulanıq və fərəhsiz mənzərəsini bütün ziddiyyətləri ilə nəqş etməyə nail olmuşdur” (Ələsgərova S., 2002, s.77).

M.Ə.Möcüz dünyagörüşünün baş, əbədi və əzəli mövzusu vətən və millətin taleyi məsələsidir. O, şeirlərində dönə-dönə qeyd edir ki, vətən vətəndaşlarının xoşbəxtlik və şərəf mənbəyidir. Vətəni olmayan millətin, yaxud istiqlaliyyəti əlindən alınan xalqın istiqlalı haqqında danışmaq boş xülya, mənasız bir şeydir. “Ey tirmə rəxti-xab içində quylanan dadaş, Getsə vətən, vətənlə gedər istirahət”, - deyər həməslərinə müraciət edən şairin vətən və millət haqqında düşüncələri bir çox əsərlərində, o cümlədən “Aşiqi-pərişan”, “Gəl başım üstə”, “Möcüzün səsi”, “Dedilər”, “Canlı cənazə”, “Yoxdur əlac söylədi cəhalətə”, “Olsun”, “Səni” və s. bu kimi satiralarında son dərəcə açıq, konkret və qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

M.Möcüzün dünyagörüşünə görə, xalqın rəzalətə düşməsinin səbəbi mütiliyyətin törətdiyi istibdad, qayğısızlıq və bundan doğan səfalətdir. “Əyani-vətən”in xəyanəti ucbatından vətən düşməni tapdığına çevrilmiş, demokratik idarəçilik prinsiplərinin yoxluğu, şah və məmurlarının hər cür nəzarətdən kənar qalıb hakimi-mütləq olmaları ölkəni inkişafdan saxlamış, geniş xalq kütləsi aqlığa, üzücü əzab-əziyyətə məhkum edilmişdir.

M.Möcüzün dünyagörüşünün əsas tərənnümü olan satiralarında cəhalətə xalq arasında yayılan din xadimlərinin, ruhanilərin ifşası da mühüm yer tutur. Şəxsi müşahidələri nəticəsində şair belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əhalini istismar etməkdə hakim dairələrlə ittifaq bağlayan ruhanilər şəxsi mənafeləri naminə, yeri gəldikdə, müqəddəs şəriət qanunlarını belə pozmaqdan çəkinmirlər. Şairin qənaətinə görə, xalqı elm, təhsil əvəzinə boş, mövhumı anlayışlarla aldatmağı özlərinə peşə etmiş din xadimləri üçün vətənə, xalqa, millətə xəyanət etmək adi hala çevrilmişdir. “O gün ki oldu”, “Axır ki, ağılat milləti”, “Məscidə” və s. əsərlərində riyakar din xadimləri kəskin rənglərlə ifşa olunur.

İlk şeirlərini “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə yazan, Təbrizdə Məşrutə inqilabı başlanan ərafədə bir çox vətənpərvərlər kimi fədailərə qoşularaq mücahidlərlə birgə mübarizə meydanına atılan Bayraməli Abbaszadənin şeirlərinin milli kimliyin formalaşmasındakı rolunu danmaq olmaz.

“Molla Nəsrəddin” fəlsəfi-ədəbi məktəbinin tanınmış simalarından olan, şeirlərini “Molla Nəsrəddin” və onun təsiri ilə çıxan satirik jurnallarda çap etdirən B.Abbaszadə, əsasən, Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaratsa da, yaradıcılığında Güney və İran mövzusu mühüm yer tutur ki, bu da səbəbsiz deyil. Çünki o, Güney Azərbaycanı milli-azadlıq hərəkatının bilavasitə iştirakçısı olmuş, xalqın səadətə uğrunda şəhid olmağı özünün ideali elan etmişdi. Fikrimizin təsdiqi üçün “Həllac” adlı şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

Mən ruzi-əzəldən demişəm:- Əncümənəm mən,
Gər döysələr, öldürsələr də incimənəm mən,
Söz verməsəm əğyarə, məgər mütəmənəm mən?

Millət yolunda ölməyə hazır kəfənəm mən (Abbaszadə, 1983, s.101).

Vətən, yurd həsrəti, güneylilərin acınacaqlı taleyini düşünmək, onların tapdanmış hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etmək M.Möcüzün yaradıcılığında olduğu kimi B.Abbaszadə yaradıcılığının da baş, aparıcı xəttini təşkil edir. “Məşrutə”, “İranlıların naləsi”, “İranlı olmasaydı”, “Keçər gedər”, “Gözün aydın”, “Hər yana baxıram” və s. bu kimi şeirlərdə xalqın, ölkənin ümumi mədəni-siyasi vəziyyəti real şəkildə satirik və yumoristik boyalarla əks etdirilir.

Vətən, ailə-uşaq həsrəti ilə qəlbi alışıb-yanan, diyarbədiyar gəzib hamballıq, əkinçilik, biçinçilik, çobanlıq, fəhləlik edən Güney zəhmətkeşinin arzu və istəkləri, acı fəryadları B.Abbaszadə satirasının başlıca mövzuları sırasında özünə yer alır. Onun “satirası mövzudan, mətləbdən, ideyadan asılı olaraq, bəzən gülüşdən göz yaşına, acı qəhqəhələrdən inilti və sızıltıya keçir” (Hüseynov M-C., 1982, s.228).

İctimai və siyasi baxışları baxımından şair dönə-dönə sual edir ki, milləti və məmləkəti bu hala salan kimdir? Müxtəlif münasibətlərlə sualın cavabı təxminən eynidir: Ümmətin başına noxta vurub uçuruma sürükləyənlər, şahlar, xanlar, mollalar, batini kafir, zahiri abid olan üləmalar.

B.Abbasızadə ictimai satiraları ilə vətənin, millətin halına ağlasa da, onda gələcəyə, xalqının mübarizə əzminə böyük inam var. O, əmindir ki, Səttarxan və Bağırxanın varisləri azadlıq uğrunda mübarizədə son məqsədə çatmaq üçün yenə silaha sarılacaq, istismar dünyasının daşını daş üstə qoymayacaqlar. Şərqi əzilən kütlələrini mübarizəyə çağırən, təsirli şeirləri ilə onların azadlıq eşqini alovlandırmağa çalışır.

Yeni ictimai görüşlərin, milli şüur və milli kimliyin daşıyıcıları olan yeni insan tərbiyəsi, maarif və mədəniyyətin təbliği C.Ə.Bağçaban, M.Səfvət, M.Eşqi və XX əsrin əvvəllərində yaradıcılığa başlayan, demokratik poeziyanın inkişafında müəyyən xidmətləri olan filosof şairlərdən biri olan İrəc Mirzənin (1874-1925) yaradıcılığında İran, xüsusən də Güney Azərbaycan qadınlarının acınacaqlı taleyinin təsviri və bunlardan çıxış yolu məsələsi mühüm yer tutur.

20-ci illərin əvvəllərində dövrünün müasir ictimai-fəlsəfi baxışların təsiri altında Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkatı bədii ədəbiyyatda yeni “mübariz insan” obrazlarının yaradılması ilə də seçilir ki, bu illərdə ədəbiyyatda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmioğlu, Məhəmməd Tağıxan və s. bu kimi şəxslər barədə dəyərli əsərlər meydana gəlir. Xorasan üsyanının başçısı olan polkovnik Məhəmməd Tağıxan barədə dəyərli bir şeir yazan İrəc Mirzə onu cəsur vətənpərvər, misilsiz qəhrəman və Vətənə sdaqət kimi xarakterizə edir.

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi, ideoloji və mədəni proseslər xalqların milli kimlik uğrunda mübarizəsinin ən parlaq nümunələrindən biridir. Məşrutə inqilabı, İranın mərkəzi hakimiyyətinə qarşı artan narazılıq, farslaşdırma siyasəti və sosial ədalətsizliklər Cənubi Azərbaycan cəmiyyətində dərin bir milli oyanış yaratmışdır. Bu dövrdə xalq yalnız siyasi haqlarını deyil, həm də milli varlığını qorumaq uğrunda mübarizə aparırdı.

Ədəbiyyat bu mübarizənin əsas ifadə vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Şair və mütəfəkkirlər xalqı oyatmaq, zülmə etiraz etmək, milli kimlik və azadlıq duyğularını gücləndirmək üçün poeziyanı ideoloji silah kimi istifadə edirdilər. Sərrafın “Ey milləti-İslam, oyan”, Mir Əbdülhüseyn Xazinin “Mücahid”, Səid Səlmasinin “Müstəbidlərə” və “Təhəssür” kimi əsərləri Cənubi Azərbaycan poeziyasının milli özünüdərk prosesində oynadığı mühüm rolunu nümayiş etdirir. Bu ədəbi nümunələrdə azadlıq, ədalət, milli ləyaqət və müstəqillik ideyaları ön plana çıxmış, cəmiyyətin ideoloji ehtiyaclarına cavab vermişdir.

Folklor nümunələrində Səttarxan və digər inqilabi qəhrəmanların obrazı xalq yaddaşının da eyni istiqamətdə formalaşdığını göstərir. Xalq şeirləri və müəllifi unudulmuş poetik nümunələrdə Səttarxan azadlıq rəmzi, milli ləyaqətin təcəssümü və zülmə qarşı dirəniş simvolu kimi təqdim olunur.

Bütün bu faktlar göstərir ki, Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı yalnız estetik hadisə deyil, həm də siyasi və milli oyanışın intellektual platforması olmuşdur. Şairlərin əsərləri milli kimliyin qorunması və inkişafına ciddi təsir göstərmiş, xalqın öz kimliyini dərk etməsi prosesində mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, həmin dövrün ədəbiyyatı həm tarixi, həm də elmi baxımdan milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz mənbə kimi çıxış edir.

Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkün olmuşdur ki, ictimai-siyasi mühitdə baş verənlər, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda genişlənən mübarizə və dirənişlər ədəbiyyata da təsirini göstərmiş, məhz bunların sayəsində ədəbiyyatda milli ruh güclənmiş, milli kimlik məsələsi poeziyanın baş mövzusunə çevrilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə formalaşan ictimai-fəlsəfi fikir özündən sonrakı proseslərə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

“Yoldaş” jurnalı // Tehran: – 1979, № 8, – s. 94.

Abbaszadə B., Həllac // II c. – Bakı: Elm, – c. 2. –1983. – s. 101.

Aghamoghlanov H.A., Mirza Fazlali Agha Irvani’s participation in the formation of religious and socio-political thought during the constitutional period, Journal of Young Researcher, 2025, №3, ISSN 2409-4838. Bakı. DOI: 10.59849/2409-4838.2025.3.78

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası // II c. – Bakı: Elm, –1983. – 580 s.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr // II c. – Bakı: Qanun, –2013. – 680s.

Əhməd, V., Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010) // V.Əhməd – Bakı: MBM, – 2014. – 420 s.

Ələsgərova S., Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri // S.Ələsgərova – Bakı: ADPU, – 2002. –182 s.

Hüseynov B., XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq // B.Hüseynov – Bakı: Elm, –1975. –s. 57-58.

Hüseynov M-C.F., XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı // – Bakı: Maarif, – 1982. – s. 228.

Xamneyi C., İyirminci əsr. // CAƏA, II c. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 69.

İbrahimov M., Dövrün müxtəsər ictimai-ədəbi mənzərəsi (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1990. – s.3-38.

Məmməd T., Milli kimlik və bədii mətn // T.Məmməd – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 144 s.

Mustafayev V., Cənubi azərbaycanlıların milli şüuru haqqında bəzi qeydlər (Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri) // – Bakı: Elm, –1991. – s. 175-195.

Müciri C., Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917). (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1990. – s.39-61.

Müciri, C., Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917). (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1900. – s.39-61.

Səlməsi S., Xəyali-mənfur // “Füyuzat” jurnalı – 1907, 23 iyun, № 20, – s.209.

Sərraf, H. R., Divan. – Təbriz: 1331 (1912), – s. 75.

Təbrizi T. R., Bir iranlı cavan // CAƏA, II c. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 163.